

Arkadiusz Machniak*

Uniwersytet Rzeszowski

ORCID: 0000-0002-8092-9973

Historyczno-polityczne przesłanki reformy polskich służb specjalnych w latach 1989–1990

Wprowadzenie

Schyłek ostatniej dekady komunizmu w Polsce skutkował istotnymi zmianami. 4 czerwca 1989 roku miały miejsce pierwsze częściowo wolne wybory, zakończone zwycięstwem opozycji reprezentowanej przez Komitet Obywatelski zorganizowany przez „Solidarność”. Poparcie społeczne poskutkowało uzyskaniem przez „Solidarność” 35% możliwych mandatów w tzw. Sejmie kontraktowym oraz 99 ze 100 mandatów w Senacie. Zaplanowano szereg reform mających przebudować państwo ekonomicznie, jak również zagwarantować Polsce bezpieczeństwo i dobre stosunki międzynarodowe. Pojawiły się pierwsze aspiracje związane z akcesem do NATO oraz z wejściem Polski do Unii Europejskiej. Rozpoczęto dyskusję o niezbędnym rozliczeniu z przeszłością.

Jak zauważa Antoni Dudek:

„Polska, podobnie jak wiele innych państw mających za sobą długi okres rządów nie-demokratycznych, po roku 1989 stanęła przed problemem związanym z dziedzictwem epoki dyktatury” [Dudek 2011: 33].

Jednym z istotnych elementów uwzględnianych w procesie transformacji miało być zreformowanie służb specjalnych i dopasowanie ich do funkcjonowania w realiach demokratycznego państwa prawa. Było to zadanie niełatwe i dziś, z perspektywy ponad trzech dekad, wielokrotnie krytykowane z powodu przyjętych rozwiązań.

Termin „służby specjalne” utożsamiany jest generalnie z wywiadem i kontrwywiadem. Służby tego typu realizują zadania w zakresie zapewnienia państwu i jego czynnikom decyzyjnym funkcji informacyjnej poprzez czynności ukierunkowane

* machniakarkadiusz@gmail.com

na pozyskiwanie, gromadzenie, przetwarzanie i analizę strategicznych informacji z perspektywy widzenia bezpieczeństwa państwa [Swoboda 2018: 265].

Służby specjalne są niezwykle istotnym elementem w procesie decyzyjnym każdego państwa, pozyskując strategiczne informacje, poddając je analizie i wykorzystując w interesie własnego państwa. W wyniku działalności służb specjalnych podejmowane są ważne decyzje, głównie na płaszczyźnie dyplomacji i spraw wewnętrznych. Kolejnym zasadniczym kierunkiem działalności służb specjalnych jest ochrona porządku konstytucyjnego w państwie polegająca na neutralizowaniu zagrożeń wobec instytucji władzy oraz procesów decyzyjnych władz publicznych [Swoboda 2012: 69].

Inną niezwykle ważną funkcję służb specjalnych można zdefiniować pojęciem „weryfikacyjna”. Na tej płaszczyźnie należy wyartykułować te przedsięwzięcia służb, których celem jest przeciwdziałanie dezinformowaniu, głównie zaplanowanemu, władz państwa i jego decydentów na innych szczeblach administracji krajowej odnośnie do zdarzeń istotnych dla bezpieczeństwa państwa. W tym zakresie służby specjalne odgrywają rolę weryfikującą przepływ informacji z danych celowo wprowadzanych, aby destabilizować procesy decyzyjne [Bodziony 2012: 159].

Nie jest dziwne, że reforma służb specjalnych w latach 1989–1990 była jednym z głównych wyzwań dla Polski okresu transformacji ustrojowej. Autor jako hipotezę badawczą przyjmuje założenie, że reforma służb specjalnych odziedziczonych po ustroju komunistycznym była jednym z głównych zadań dla dawnego obozu opozycyjnego, który przejmował władzę w Polsce i stanął przed zadaniem przeprowadzenia transformacji ustrojowej Polski.

Aparat bezpieczeństwa w okresie PRL

Kluczowy dla formowania się aparatu bezpieczeństwa w Polsce był rok 1944, który przyniósł niezwykle istotne przemiany polityczne i społeczne. Polska weszła w radziecką strefę wpływów i znalazła się pod pełną kontrolą ZSRR, który traktował ją jako swoją strefę bezpieczeństwa. Rząd polski na emigracji i powiązane z nim koła polityczne uznawały, że Polska przeszła spod okupacji niemieckiej pod okupację radziecką, że należy nadal walczyć o odzyskanie suwerenności państwowej. Stalin podkreślał suwerenny aspekt funkcjonowania Polski, jednocześnie planował wprowadzić w państwie daleko idące wpływy [Czubiński 1992: 47]. Jesienią 1944 roku stało się jasne, jak będzie wyglądać kwestia podległości tworzonego aparatu represji. Resort miał być organizowany zgodnie z modelem obowiązującym w ZSRR, miał być scentralizowany od dołu do góry oraz oddany pod nadzór Polskiej Partii Robotniczej [Dominiczak 2000: 15].

Aparat bezpieczeństwa był nie tylko narzędziem komunistycznego systemu, ale również spoiwem kadr i partyjnych elit władzy. Organami bezpieczeństwa rządziła komunistyczna partia i to ona wskazywała wrogów oraz proponowała metody walki. Aparat bezpieczeństwa zwalczał wrogów komunistycznego systemu, ale jego czujnej uwadze nie uchodziły także rozgrywki wewnętrzne w obozie sprawującym władzę w Polsce [Terlecki 2007: 5].

Jak słusznie wskazuje Andrzej Paczkowski, istotną rolę w kształtowaniu oblicza Polski miała dominująca doktryna marksistowska, zwłaszcza po 1944 roku. Odpowiednie

funkcjonowanie „dyktatury proletariatu” uwarunkowane było stałym umacnianiem aparatu państwowego. Wiadomo było, że członkowie partii są niezbędni we wszystkich ogniach aparatu państwowego, w tym w organach bezpieczeństwa [Paczkowski 2003: 125]. Partia komunistyczna w aparacie bezpieczeństwa widziała swojego naturalnego sojusznika. Taki układ polityczny podparty sojuszem z komunistycznymi organami bezpieczeństwa był gwarancją przejścia i utrzymania władzy, walki z politycznym przeciwnikiem oraz dawał możliwość dostępu do informacji [APRz, zesp. 1118, sygn. 2, P-7103: 11].

Aparat bezpieczeństwa był jednym z głównych instrumentów, dzięki którym komuniści zdobyli władzę w Polsce i utrzymali ją aż do 1989 roku. Jest to szczególnie wyraziste dla lat 1944–1956, w których zostały zorganizowane główne elementy systemu, a powszechny terror i masowe represje stanowiły zasadnicze, choć rzecz jasna nie jedyne formy sprawowania władzy [Kopla 2011: 7]. Aparat bezpieczeństwa w Polsce Ludowej pełnił jedną z głównych ról w zakresie instalowania władzy komunistycznej, jej utrwalenia i organizacji systemu represji. Struktury władzy komunistycznej w Polsce – analogicznie jak w innych krajach poddanych wpływowi ZSRR – których podstawowym zadaniem była ochrona interesów władzy komunistycznej, zostały utworzone zgodnie z sowieckim modelem [Iwaneczko 2004:9].

Zasadniczym zadaniem aparatu bezpieczeństwa była kontrola nad wszystkim i wszystkimi (łącznie, choć z ograniczonym zarysem, z partią komunistyczną) przy zapewnieniu wysokiego poziomu represyjności. Elementy te były ściśle ze sobą związane, gdyż zbieranie informacji, czyli kontrola, było warunkiem podstawowym do stosowania represji, z kolei strach przed represjami ułatwiał kontrolę [Dudek, Paczkowski 2000: 10]. Priorytetem w działaniu aparatu represji była chęć zastraszenia narodu polskiego oraz eliminacja rzeczywistych oraz fikcyjnych wrogów systemu. Tych, których zamknięto w więzieniach, „obciążały” sfabrykowane zarzuty. Poddawano ich torturom, a w konsekwencji skazywano na wieloletnie więzienia lub karę śmierci [Dybkowska, Żaryn, Żaryn 1995: 316].

Należy zaznaczyć, iż wzory sowieckie oraz nadzór ze strony ZSRR powodowały, że i komunistyczny kontrwywiad wojskowy w Polsce po 1944 roku był organem represji i pomagał w utrwalaniu totalitarnego ustroju, wykonując bezwzględnie wszelkie rozkazy władzy komunistycznej [Tkaczew 1994: 281].

Wojskowy aparat bezpieczeństwa po 1944 roku bardzo szybko utracił swój kontrwywiadowczy charakter, stając się wojskową policją polityczną i jednym z narzędzi represyjnej polityki państwa. Powodem tego było przyjęcie przez obóz komunistyczny, który zdobył władzę w Polsce, określonego kursu polityki wewnętrznej, którego podstawą była nieufność i podejrzliwość w stosunku do obywateli, psychoza sugerująca infiltrację przez obce wywiady wszystkich dziedzin życia społecznego jako główną metodę funkcjonowania tzw. wroga klasowego [Palski 1990: 60].

Kontrwywiadowcza ochrona sił zbrojnych w Polsce po 1944 roku, a głównie sprawowanie nad wojskiem nadzoru politycznego, było powodem skonstruowania tzw. bazy operacyjnej, to jest faktycznych lub wyimaginowanych przeciwników ustroju komunistycznego. W realiach państwa klasowego typowano ją na podstawie wytycznych polityczno-ideologicznych, to jest pochodzenia społecznego, przeszłości,

reprezentowanych poglądów politycznych i światopoglądu czy też zwykłych wypowiedzi. Można zatem uznać, że władze polityczne w Polsce wyznaczyły komunistycznemu kontrwywiadowi wojskowemu rolę w zakresie nadzoru policyjnego w stosunku do sił zbrojnych [Palski 2016: 156–157].

Od 1957 roku wojskowy aparat bezpieczeństwa realizujący zadania związane z kontrwywiadowczą osłoną sił zbrojnych w zakresie przeciwdziałania aktywności wywiadów państw kapitalistycznych w dużej części „zabezpieczał” środowisko wojskowe przed wpływem propagandowym wrogich „ośrodków ideologicznych” i wykrywał w wojsku przestępczość – zwłaszcza o charakterze politycznym [AIPNOR sygn. 00341/35: 6].

Wojskowe służby realizowały ponadto czynności ukierunkowane na kreowanie postawy „ideowo-politycznej” polskich żołnierzy w zakresie podtrzymania silnej motywacji patriotycznej w duchu „internacjonalizmu”, co miało być zasadniczym źródłem siły w przeciwdziałaniu trudnościom życia wojskowego i szkolenia oraz miały ułatwić proces skutecznego działania wojska w sytuacji konfliktu zbrojnego [AIPNOR sygn. 00341/35: 6].

Dekada 1980–1990 – uwagi ogólne

Okres ten był najbardziej przełomowy, stał się symbolem odejścia od totalitaryzmu. Ruch odnowy przechodził przez wszystkie segmenty społeczeństwa, nie pokrywając się z żadną orientacją światopoglądową czy ideologiczną. Już na początku dekady w społeczeństwie polskim nastąpiła wyraźna polaryzacja, której katalizatorem stał się wielki ruch uosabiany przez NSZZ „Solidarność”. Tendencje radykalne ujawniały się w różnych obozach politycznych. Ostatnia dekada PRL zapowiadała nowe czasy oraz eliminację anachronicznych form ideologicznych [Andrusiewicz 1995: 7].

Doświadczenie komunizmu w Polsce po 1944 roku było jednym z najbardziej przejmujących w polskich dziejach. Stanowiło też pewne odniesienie dla reform z lat 1989–1990 realizowanych przez opozycję jako przeciwwaga do okresu PRL. Było to widoczne, aczkolwiek krytykowane w różnych refleksjach politycznych. Starano się odpowiedzieć na pytania: czym był komunizm? czym była jego polska wersja? jakie były jego skutki? jak się rozliczyć z tym okresem? Pytania te powodowały gorący poziom debaty historycznej, tworzyły podziały w obozie opozycji. Były również instrumentem walki o pamięć i przestrzeń symboliczną oraz wizję przyszłości [Macała 2011: 433].

W 1989 roku nastąpił oficjalny koniec PRL. Cechy charakteryzujące PRL to brak zasad demokratycznych oraz skumulowanie władzy w rękach jednej odgórnie powołanej partii komunistycznej, przy czym podstawy i trwanie tej władzy gwarantowały przymus oraz prześladowania. Gospodarka została podporządkowana regułom sterowania centralnego, podobnie jak życie społeczno-polityczne. Pojawiające się tendencje demokracji i oporu wobec władzy oraz sprzeciw wobec łamania praw człowieka ograniczały cenzura oraz mocno rozbudowany aparat represyjny. W takich realiach wzrastało kilka pokoleń Polaków: powojenna warstwa entuzjastów nowych szans edukacyjnych i pracowniczych dla młodzieży robotniczo-chłopskiej, pokolenie

organizujących się struktur demokratyczno-wolnościowych wyznaczonych wydarzeniami marca 1968 i grudnia 1970 oraz następnie pokolenie ruchów solidarnościowych zakończone transformacją ustrojową [Chodkowska, Kazanowski 2018: 131–132].

Służby specjalne po 1989 roku

Wydarzenia w 1989 roku stały się symbolem przełomu, który przeprowadzony został w istotnych segmentach funkcjonowania Polski. Etap transformacji ustrojowej kraju mógł generować zagrożenie w chwilowym osłabieniu bezpieczeństwa Polski w aspekcie wewnętrznym oraz zewnętrznym. Wprowadzając zmiany ustrojowe, zasadnym było szczególnie skupić się na instytucjach, które odpowiadały za ochronę państwa, czyli na wojsku, policji i służbach specjalnych. Reforma służb specjalnych miała być jednym z istotniejszych wyzwań, gdyż aparat bezpieczeństwa PRL funkcjonował pod kontrolą ZSRR i w dużej części wykorzystywany był do walki z opozycją czy Kościołem. Negatywna przeszłość tych formacji, zarówno cywilnych, jak i wojskowych, utrudniała zadanie, którym było zorganizowanie w ich miejsce nowych służb funkcjonujących w ramach demokratycznego państwa prawa. Istotne było również to, że autorami tych reform byli dawni opozycjoniści, którzy wielokrotnie osobiście doświadczali, jakie były metody działania aparatu represji komunistycznej Polski [Gałka 2013: 173].

Przemiany polityczne mające miejsce w Polsce były uważnie obserwowane przez kierownictwo MSW, wywodzące się na przełomie 1989 i 1990 roku wyłącznie z komunistycznego aparatu. Generał Czesław Kiszczak oraz jego współpracownicy aktywnie obserwowali deklarowane przez dawną opozycję solidarnościową nowe plany związane z reformą służb specjalnych, którym byli przeciwni [Leśkiewicz 2016: 169]. Faktyczne zmiany w MSW rozpoczęły się z chwilą powołania na stanowisko Wiceministra Spraw Wewnętrznych Krzysztofa Kozłowskiego – senatora z listy solidarnościowego Obywatelskiego Klubu Parlamentarnego. Nominacja ta oznaczała, iż w przypadku tego resortu priorytetowym wyzwaniem będzie decyzja w zakresie dalszego kształtu i sposobu tworzenia cywilnych służb specjalnych, funkcjonujących w ramach demokratycznego państwa. Problemem dla środowisk opozycyjnych, które przejęły władzę, był kompletny brak dotychczasowych doświadczeń, zatem nie było możliwości odwołania się do konkretnego przykładu. Podjęto decyzję o wzorowaniu się na unormowaniach i praktykach funkcjonowania tego typu instytucji w krajach demokratycznych [Galij-Skarbińska 2020: 209].

Geostrategiczne i geopolityczne położenie Polski spowodowało, że ówczesne sfery polityczne po upadku żelaznej kurtyny poszukiwały adekwatnych do zaistniałej sytuacji gwarancji bezpieczeństwa. Wyzwaniem priorytetowym była integracja ze strukturami UE oraz NATO. Aspiracje stworzenia nowych gwarancji bezpieczeństwa przez decyzję przyłączenia do międzynarodowych organizacji wymuszały na ówczesnych władzach Polski przygotowanie nowych i racjonalnych koncepcji w zakresie narodowych możliwości obronnych oraz bezpieczeństwa wewnętrznego [Żebrowski 2014: 68–69].

O genezie powstania Urzędu Ochrony Państwa pisze Jan Widacki w następujący sposób, wspominając wydarzenia z jesieni 1989 roku:

„Przy okazji prac zespołowych, odbyliśmy konferencję prasową z udziałem telewizji. Przedstawiałem na niej założenia naszego projektu. Powiedziałem wtedy, że SB zostanie rozwiązana, a w miejsce tej formacji zostanie powołany, potrzebny przecież także w państwie demokratycznym, Urząd Ochrony Państwa. W swoim przekonaniu, nie podałem nazwy urzędu, tylko opisałem jego rolę. Chodziło o urząd, który będzie zwalczał zagrożenia dla państwa i jego porządku konstytucyjnego i w tym sensie je ochraniał. Określenie to poszło w świat. Odtąd ten właśnie opis funkcji urzędu, podchwycyony przez media i pracujących nad projektem rządowym, stał się nazwą własną” [Widacki 2010: 20].

Dyskusje związane z reformą w polskich służbach specjalnych dotyczyły wizji tzw. opcji zerowej i modelu mieszanego. Opcja zerowa uwzględniała rozwiązanie komunistycznych służb i zorganizowanie instytucji opartych na nowej, odmłodzonej i jakościowo innej strukturze kadrowej. Ten model generować mógł praktyczną dezorganizację pracy, a w konsekwencji skutkować istotnym osłabieniem bezpieczeństwa Polski. Opcja mieszana zakładała natomiast weryfikację byłych funkcjonariuszy oraz jednocześnie przyjęcie do służby nowych. Taki model działania przyjął wspomniany powyżej K. Kozłowski, z wykształcenia filozof, pierwszy szef nowej struktury państwowej, tj. Urzędu Ochrony Państwa, powołanego do życia decyzją Sejmu 6 kwietnia 1990 roku. Jak tłumaczył, całkowita likwidacja służb i sięgnięcie wyłącznie po nowych ludzi nie było wówczas możliwe:

„Wyrzucić wszystkich, to znaczy rozbroić państwo. Sięgnąć po nowych? Po kogo? Po pierwsze, w 1990 r. chętnych, którzy przyszliby i powiedzieli, że chcieliby pracować w resorcie spraw wewnętrznych, było jak na lekarstwo. Z reguły odmawiano pracy w służbach [...]. Przyszli młodzi, poniżej 30 lat: harcerze, trochę anarchizującej młodzieży, trochę młodzieży pacyfistycznej. I to właśnie oni budowali służby specjalne III RP. Oni zasiedli w fotelach, które do niedawna zajmowali generałowie SB” [Gałka 2013: 175].

W podobnym tonie co Kozłowski wypowiadał się jego zastępca w UOP oraz późniejszy Minister Spraw Wewnętrznych Andrzej Milczanowski:

„do służby w UOP trzeba było wybrać najlepszych spośród pozytywnie zweryfikowanych oficerów. Jednak pozytywna weryfikacja nie oznaczała automatycznego przyjęcia do służby. Była jednak warunkiem podstawowym. Odrzucając opcję zerową, uważaliśmy z Ministrem Kozłowskim, że w okolicznościach zasadniczych zmian ustrojowych Polska musi posiadać „od zaraz” sprawnie działające służby specjalne. Otwarte granice, wynaturzenia i patologie towarzyszące procesowi powstawania gospodarki wolnorynkowej, niski poziom dyscypliny społecznej, chęć wielu osób do bogacenia się za wszelką cenę, również w sposób naruszający prawo, zmiana sojuszy, coraz wyraźniejsze oznaki poważnego kryzysu politycznego i gospodarczego w ZSRR – cały ten, niepełny zresztą, zestaw okoliczności aż nadto przemawiał za odrzuceniem opcji zerowej” [Milczanowski 2010: 46].

Powołana do życia służba uzyskała prerogatywy w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego. Do historii przeszła rozwiązana SB [Pietrzekiewicz 2016:

30]. Na podstawie zarządzenia Prezesa Rady Ministrów precyzującego zadania oraz strukturę organizacyjną UOP w jego ramach utworzono Zarząd Wywiadu i Zarząd Kontrwywiadu. Trzonem kadry UOP zostali jednak pozytywnie zweryfikowani funkcjonariusze SB [Graca, Spustek 2019: 100].

Powyższe kroki oznaczały, że w okresie transformacji systemowej w Polsce, zapoczątkowanej w 1989 roku, zadania oraz kompetencje cywilnego wywiadu i kontrwywiadu scedowano na UOP. Odpowiedzialność za sferę wojskową przejęły utworzone rok później Wojskowe Służby Informacyjne [Swoboda 2018: 279].

Powołany do życia Polityczny Komitet Doradczy przy Ministrze Spraw Wewnętrznych opiniował projekty aktów prawnych wydawanych przez Radę Ministrów, prezesa Rady Ministrów oraz Ministra Spraw Wewnętrznych dotyczące organizacji zadań służb specjalnych. Wojskowe Służby Informacyjne utworzone w 1991 roku stały się instytucją odrębną i niezależną od Sztabu Generalnego WP i podporządkowaną Ministrowi Obrony Narodowej. W WSI przeprowadzono zwolnienia osób na 33 decyzyjnych stanowiskach, co objęło ok. 70% kadry kierowniczej. W pierwszych latach demokratycznej Polski zwolniono lub przeniesiono poza WSI 798 żołnierzy tych służb. Nerozwizywanym problemem WSI był brak podstawowej ustawy definiującej ich organizację i zadania. Funkcjonowanie WSI określono w przepisach ustaw: o UOP, o powszechnym obowiązku obrony RP, o Urzędzie Ministra Obrony Narodowej oraz w ustawie o ochronie informacji niejawnych z 1999 roku. Ustawę o WSI, precyzyjnie opisującą ich status i zadania, uchwalono dopiero w 2003 roku, po 12 latach ich funkcjonowania [Gałka 2013: 176].

Wojskowe Służby Informacyjne uzyskały uprawnienia do prowadzenia niejawnych czynności operacyjno-rozpoznawczych, jak również analityczno-informacyjnych. Nie posiadały jednak prawa do wykonywania czynności dochodzeniowo-śledczych [Pietrzakiewicz 2016: 33].

Słusznie zauważa Artur Gruszcza, wskazując, że:

„struktura organizacyjna służb specjalnych powinna być przejrzysta, spójna i funkcjonalnie zintegrowana. Ma odzwierciedlać prawny rozdział uprawnień i zadań, organizację i dystrybucję zasobów finansowych, materialnych i kadrowych, a także podległość służbową wobec organów władzy wykonawczej i odpowiedzialność wobec organów kontroli i nadzoru, w szczególności właściwej komisji parlamentarnej” [Gruszcza 2019: 2].

Oceny reform w zakresie funkcjonowania służb specjalnych

Transformacja systemowa w Polsce w latach 1989–1990 była istotnym zwrotem w dalszym rozwoju polskich służb specjalnych. Oczekiwanie społeczne na zmianę organizacji funkcjonowania państwa skutkowało też reorganizacją służb specjalnych. Z kolei struktury bezpieczeństwa same w sobie miały być istotnymi elementami funkcjonowania demokratycznego państwa [Domian 2012: 46]. Ustalenia poczynione podczas Okrągłego Stołu i powołanie Tadeusza Mazowieckiego na urząd Prezesa Rady Ministrów wymusiło reformę służb specjalnych. Komunistyczne służby z oczywistych względów nie mogły dłużej istnieć. SB utożsamiana była z komunistycznym

złem, a funkcjonariusze tej formacji odpowiedzialni byli za wiele represji, włącznie z morderstwami [Leśkiewicz 2016: 186].

Zreformowane służby specjalne stanęły wobec wielu ważnych wyzwań, takich jak zmiany w kierunkach polityki zagranicznej państwa, trudności w doborze nowej kadry i ich szkoleniu, a następnie, po 1999 roku, dostosowanie się do wysokich standardów NATO. Nowe służby specjalne ukierunkowano na ochronę bezpieczeństwa Polski w zakresie neutralizowania i zwalczania szpiegostwa, zagrożeń terrorystycznych oraz przestępstw międzynarodowym jak nielegalne wytwarzanie, posiadanie i obrót środkami pola walki i narkotykami, ochronę tajemnicy państwowej, przygotowywanie analiz oraz kryptograficzną ochronę informacji niejawnych. W związku z tym, że przekształcenia własnościowe w gospodarce narodowej generowały wzrost przestępstw o profilu ekonomicznym, UOP zaczął wkrótce realizować czynności zmierzające do neutralizowania afer gospodarczych, godzących w podstawy ekonomiczne państwa [Gałka 2013: 176]. Formacja otrzymała za zadanie nie tylko zapobiegać przestępstwom o charakterze ekonomicznym zagrażających bezpieczeństwu Polski, ale również je wykrywać [Tokarz 2007: 211].

Po latach wielu ekspertów krytycznie podchodzi do rozwiązań przyjętych w omawianym okresie. Warto przytoczyć jedną z takich opinii:

„W 1990 r. postanowiono przeciąć strukturalne zrośnięcie milicji i esbecji. Było to w pełni zrozumiałe, ale zrodziło wątpliwości dotyczące podziału obowiązków. Gdyby UOP nie posiadał uprawnień dochodzeniowo-śledczych (uprawnień organu ścigania), to rozpoczęte przezeń sprawy musiałyby w procesie karnym prowadzić inny organ, czyli najpewniej Policja. To zaś wymuszałyby bliską współpracę obu instytucji. Aby je rozdzielić, UOP-owi nadano kształt policyjno-specjalnej hybrydy, rezygnując tym samym z klasycznego podziału na intelligenceagency (służba wywiadowcza zajmująca się zbieraniem informacji) i law enforcementagency (instytucja ścigająca sprawców przestępstw). W cieniu prac nad przekształceniem SB swojego miejsca w systemie poszukiwały wojskowe służby specjalne. Na początku lat 90-tych tylko nieliczni zdawali sobie sprawę z tego, że były patologią nie mniejszą niż cywilna безпеka. Wprawdzie część polityków solidarnościowych miała swoje przejścia z Wojskową Służbą Wewnętrzną, ale większość wyobrażała sobie, że służby wojskowe to głównie fachowcy od kryptografii i sądziła, że trzeba zostawić ich w spokoju” [Nyzio 2021].

Jednak reformy ustrojowe w Polsce w latach 1989–1990 zapoczątkowały daleko idące zmiany na wielu dziedzinach. Aparat bezpieczeństwa sprzed 1990 roku, kontrolujący działalnością większość dziedzin życia Polaków, poddany został istotnemu przemodelowaniu celem dopasowania go do realiów wolnej Polski. Po transformacji w latach 1989–1990, kiedy to miały miejsce obrady Okrągłego Stołu, wybory parlamentarne, a następnie wybory prezydenckie, służby specjalne musiały zaakceptować wymogi nowej epoki [Domian 2012: 50]. W demokratycznym państwie prawa wywiad i kontrwywiad są jednymi ze strategicznych narzędzi ochrony bezpieczeństwa narodowego, głównie w zakresie ochrony bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego oraz ustroju konstytucyjnego państwa.

Jednym z głównych zadań przekształceń ustrojowo-politycznych w Polsce w latach 1989–1990 było rozwiązanie starych służb i powołanie nowych. Służby te miały być neutralne politycznie. W pierwszej kolejności przeprowadzono zmiany organizacyjne i kadrowe. Jednak precyzyjne określenie kompetencji nowych służb wymagało czasu istotnego dla rozwoju demokratycznych instytucji państwa prawa. Równoległe do rozwoju demokracji w Polsce ważne było, aby kształtowanie zadań i uprawnień nowych służb uwzględniało zachodzące zmiany polityczno-społeczne zarówno w wymiarze zewnętrznym, jak i wewnętrznym [Kolaszyński 2012: 307].

Zagadnienie politycznego miejsca służb specjalnych widoczne było i jest nadal nie tylko w państwach przechodzących transformację systemową. Kwestie działalności tajnych służb specjalnych w państwie to uniwersalny problem współczesnych demokracji, na przełomie lat 80. i 90. ubiegłego stulecia budziły społeczną dyskusję na ten temat. Nie można wykluczyć, iż uwarunkowania funkcjonowania polskich służb specjalnych nie zostały do chwili obecnej w pełni rozwiązane, być może w przyszłości nastąpią kolejne zmiany. Wynika to z przypadków ich wykorzystywania w rozgrywkach politycznych, bowiem niekiedy osoby z kręgów kierowniczych służb specjalnych ulegają naciskom polityków. Pewne jest, iż kwestią priorytetową dla sprawnego funkcjonowania tych służb jest uświadomienie politykom, że mają one stać na straży bezpieczeństwa państwa i muszą być apolityczne [Tokarz 2007: 218].

Podsumowanie

Należy wyartykułować, jak niezwykle ważną rolę odgrywają służby specjalne w zapewnieniu bezpieczeństwa Polski w okresie aktualnych zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych naszego kraju. Analiza bezpieczeństwa w poszczególnych elementach państwa zmusza do konkluzji, że jest ono gwarantowane na różnych poziomach. W sektorze militarnym oczekiwanym przedmiotem bezpieczeństwa jest państwo wraz z terytorium, jak również liczba ludności. W sektorze politycznym zapewniana jest niezależność wewnętrzna państwa, stabilność polityczna i porządek konstytucyjny [Dziambor 2015: 178].

Z dzisiejszej perspektywy wyraźnie wydać, że wydarzenia z lat 1989–1990 i ich skutki były wynikiem działania wielu zależnych czynników, zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych [Wallas 2010: 361]. Wydarzenia z przełomu lat 80. i 90. były niezwykle istotne dla sporej części reprezentantów współczesnego polskiego społeczeństwa i dlatego są oceniane przez pryzmat osobistych doświadczeń oraz oczekiwań co do wyników zmian w przypadku Polaków, którzy wystarczająco długo żyli w PRL. Wydarzenia te były ponadto jednym z głównych tematów aktualnej publicznej debaty o historii Polski. Jednocześnie konsekwencje przemian ustrojowych nadal mają istotny wpływ na teraźniejszość [Tatarenko 2019: 303–304].

Koniec komunizmu był szybki oraz niespodziewany. Zainicjowanie przemian ustrojowych stanowiło spore zaskoczenie. Przebieg transformacji, rozpoczęty jesienią 1989 roku (dlatego nazywany jesienią ludów bądź jesienią narodów) i trwający w latach 90. XX wieku, był dynamiczny i pełen niespodzianek [Mikucka-Wójtowicz 2015: 23].

W Polsce po 1989 roku zainicjowany został proces istotnych przemian polegających na przejściu od społeczeństwa socjalistycznego do społeczeństwa demokratycznego. W sferze ekonomicznej przemiany ukierunkowane zostały na przejście od gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki wolnorynkowej. Nastroje społeczne oraz wprowadzenie zasady „grubej kreski” oddzielającej komunistyczną przeszłość wpłynęły na polskie elity polityczne, które wybrały neoliberalny kurs pomimo kompletnego braku praktycznego i teoretycznego doświadczenia w tym zakresie. Nowe polskie elity polityczne wywodzące się z dawnej opozycji, bazując na poparciu społecznym, były przekonane, że obrany kurs modernizacji państwa polskiego będzie gwarantem rozwoju gospodarczego i przemian ustrojowych [Lubbe 2010: 60].

Na początku lat 90. panowało przekonanie, że zmiany mają charakter modernizacyjny i są próbą przejścia do sprawdzonych wariantów zachodnich [Kolaszka-Nowak 2010: 43].

Likwidacja komunistycznego aparatu bezpieczeństwa po wydarzeniach z 1989 roku musiała być faktem koniecznym. Ocena jego działalności z dzisiejszego punktu widzenia wydaje się być jednoznacznie negatywna. Tym samym oczywista była reforma polskich służb specjalnych, realizowana równoległe do transformacji ustrojowej. Nowe służby specjalne w Polsce musiały zostać dostosowane do nowych realiów politycznych i wyzwań, przed jakimi stanęła demokratyczna Polska. Aspiracje Polski do członkostwa w europejskich strukturach, takich jak UE czy NATO, wymuszały konieczność zorganizowania nowoczesnych służb specjalnych. Jednak uwarunkowania wewnętrzne w Polsce w latach 1989–1990 zmusiły nowe elity polityczne wywodzące się z dawnej opozycji do przeprowadzenia reform służb specjalnych w sposób zapewniający bezpieczeństwo państwu polskiemu. Nowe służby z tych powodów oparte zostały częściowo na kadrze wywodzącej się z komunistycznego aparatu bezpieczeństwa, której dano szansę służby dla demokratycznej Polski i kształcenia nowych kadr. Zagrożenia dla Polski po 1989 roku i zmieniające się środowisko bezpieczeństwa międzynarodowego wymuszały również w kolejnych latach dalsze reformy strukturalne i wytyczały nowe kierunki działania.

Bibliografia

- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Rzeszowie, sygn. 00341/35, Profilaktyka kontrwywiadowcza z 1985 r., k. 6.
- Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 1118, sygn. 2, P-7103, Protokół z posiedzenia KP PPR w Przeworsku z dnia 23 września 1945 r.
- Andrusiewicz Andrzej, 1995, *Polska 1980–1990. Kalendarz dekady przełomu*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej szkoły Pedagogicznej.
- Bodziony Krzysztof, 2012, *Rola służb specjalnych w systemie instytucji odpowiedzialnych za bezpieczeństwo ekonomiczne państwa*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” (7): 139–166.
- Chodkowska Maria, Zdzisław Kazanowski, 2018, *Znaczenie zmiany pokoleniowej dla ocen konsekwencji polskiej transformacji*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 37(4): 129–142.

- Czubiński Antoni, 1992, *Dzieje najnowsze Polski, cz. 2: Polska Ludowa 1944–1989*, Poznań: Wielkopolska Agencja Wydawnicza.
- Domian Mateusz, 2012, *Transformacja systemowa jako proces zmian w polskich służbach specjalnych*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” (4): 45–55.
- Dominiczak Henryk, 2000, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990. W świetle dokumentów MSW*, Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
- Dudek Antoni, Andrzej Paczkowski, 2000, *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950–1952. Taktyka, strategia, metody*, Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
- Dudek Antoni, 2011, *Historia i polityka w Polsce po 1989 roku*, [w:] *Historycy i politycy. Polityka pamięci w III RP*, Paweł Skibiński, Tomasz Wiścicki, Michał Wysocki, (red.), Warszawa: Wydawnictwo DiG, Muzeum Historii Polski: 96–111.
- Dybkowska Alicja, Małgorzata Żaryn, Jan Żaryn, 1995, *Polskie dzieje. Od czasów najdawniejszych do współczesności*, Anna Suchenia-Grabowska, Eugeniusz C. Król (red.), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dziambor Maria E., 2015, *Misja Polskich Służb Specjalnych w systemie kształtowania bezpieczeństwa Polski na arenie międzynarodowej*, „Civitas Hominibus. Rocznik filozoficzno-społeczny” 1: 175–179.
- Galij-Skarbińska Sylwia, 2020, *Między opcją zerową a kontynuacją. Reforma cywilnych służb specjalnych w Polsce w latach 1989–1990*, „Wolność i Solidarność” (11/12): 205–223.
- Gałka Mateusz, 2013, *Reformy służb specjalnych III RP*, „Poliarchia” 1(1): 173–186.
- Graca Witold, Henryk Spustek, 2019, *Rola byłych funkcjonariuszy komunistycznych służb specjalnych w cywilnym wywiadzie i kontrwywiadzie Polski i Czech w latach 1989–2018*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 41(1): 95–108.
- Gruszczak Artur, 2019, *Służby specjalne Polski w dobie współczesnych wyzwań cywilizacyjnych i technologicznych*, [w:] *Wyzwania dla bezpieczeństwa współczesnej Polski*, Warszawa: Instytut Bezpieczeństwa i Strategii, 18–25.
- Grzegorowski Zbigniew, 2011, *Instytucja „służby specjalne” a rzeczywistość funkcjonowania państwa polskiego. Wybrane zagadnienia*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 8: 45–64.
- Iwaneczko Dariusz, 2004, *Urząd Bezpieczeństwa w Przemysłu 1944–1956*, Rzeszów: IPN – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Kolasa-Nowak Agnieszka, 2010, *Zmiana systemowa w Polsce w interpretacjach socjologicznych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kolaszyński Mateusz, 2012, *Kształtowanie polskiego modelu cywilnych służb specjalnych w latach 1989–1990*, „Politeja” (3): 295–307.
- Kopla Bogusław, 2011, *Akta normatywne kierownictwa resortu bezpieczeństwa publicznego (1944–1956)*, Warszawa: IPN – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Leśkiewicz Rafał, 2016, *Od Służby Bezpieczeństwa do Urzędu Ochrony Państwa*, „Dzieje Najnowsze” 48(1): 169–188.
- Lubbe Andrzej, 2010, *Modernizacja Polski, struktury, agencje, instytucje*, [w:] *Modernizacja Polski. Struktury, agencje, instytucje*, Witold Morawski (red), Warszawa: Akademia Leona Koźmińskiego, 54–89.
- Macała Jarosław, 2011, *Oceny komunizmu w polskiej refleksji politycznej lat 1989–1993*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 33: 433–453.

- Mikucka-Wójtowicz Dominika, 2015, *Transformacja ustrojowa w państwach Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej – geneza, uwarunkowania, przebieg procesu. Uwagi teoretyczne*, [w:] *Transformacja ustroju politycznego wybranych państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej*, Ewa Bujwid-Kurek, Dominika Mikucka-Wójtowicz (red.), Kraków: Wydawnictwo Libron, 21–58.
- Milczanowski Andrzej, 2010, *Jak trafiłem do Urzędu Ochrony Państwa*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” Wydanie specjalne. 20-lecie UOP/ABW: 41–48.
- Nyzio Arkadiusz, 2021, „*Stopczyk, co Wy tam palicie?*” *O przypadkowości polityki bezpieczeństwa wewnętrznego III RP*, Klub Jagielloński, <https://klubjagiellonski.pl/2021/08/25/stopczyk-co-wy-tam-palicie-o-przypadkowosci-polityki-bezpieczenstwa-wewnetrznego-iii-rp> (dostęp: 12 grudnia 2021).
- Paczkowski Andrzej (red.), 2003, *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*, Warszawa: Instytutu Studiów Politycznych PAN.
- Palski Zbigniew, 1990, *Organa informacji Wojska Polskiego w latach 1943–1957*, [w:] *Stalinizm w Wojsku Polskim w latach 1945–1956. Materiały z sesji popularnonaukowej*, Ryszard Poćwiardowski, Donat Mierzejewski (red.), Piła: Wojskowy Instytut Historyczny, Wyższa Oficerska Szkoła Samochodowa: 17–46.
- Palski Zbigniew, 2016, *Informacja Wojska Polskiego 1943–1957*, Warszawa: Agencja Wydawnicza CB, Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Pietrzekiewicz Adam, 2016, *Ustrojowe reformy organów służb specjalnych w III RP*, „Homo Politicus” 11: 27–44.
- Swoboda Piotr, 2012, *Ugrupowania rządzące a służby specjalne w okresie transformacji systemowej w Polsce*, [w:] *Transformacja systemowa w Polsce – wybrane aspekty*, Krzysztof Łabędź (red.), Kraków: Księgarnia Akademicka, 69–95.
- Swoboda Piotr, 2018, *Służby specjalne w Polsce po 1989 roku. Problemy definicyjne*, [w:] *Niepodległa Polska. Bezpieczeństwo i polityka w latach 1918–2018*, Paweł Łubiński, (red.), Kraków–Stalowa Wola: KUL. Wydział Zamiejscowy Nauk o Społeczeństwie w Stalowej Woli: 26–47.
- Tatarenko Agata, 2019, *Stosunek Polaków do transformacji ustrojowej: główne postawy oraz ich uwarunkowania w obliczu 30. rocznicy upadku komunizmu*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 17(1): 303–317.
- Terlecki Ryszard, 2007, *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Tkaczew Władysław, 1994, *Powstanie i działalność organów informacji Wojska Polskiego 1943–1948. Kontrywiad wojskowy*, Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
- Tokarz Grzegorz, 2007, *Ewolucja polskich służb specjalnych po 1989 r.*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2: 211–218.
- Wallas Tadeusz, 2010, *Transformacja systemowa w Polsce i jej konsekwencje. Przyczynek do oceny*, [w:] *Między historią, politologią a medioznawstwem. Wybór problemów*, Tadeusz Wallas (red.), Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, 361–374.
- Widacki Jan, 2010, *Prehistoria UOP*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” Wydanie specjalne. 20-lecie UOP/ABW: 18–23.
- Żebrowski Andrzej, 2014, *Wpływ przemian ustrojowych na bezpieczeństwo Polski. Wybrane problemy*, [w:] *Bezpieczeństwo RP. Wczoraj i Dziś. Studia z zakresu bezpieczeństwa państwa*, Michał Śliwa, Andrzej Żebrowski, Robert Kłaczyński (red.), Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 67–91.

Historical and political premises for the reform of Polish secret services in 1989–1990**Abstract**

The security apparatus in People's Poland played one of the main roles in the installation of communist power, its consolidation and organization of the repressive system. The security apparatus was created by the communists to perpetuate the power they introduced. The events of 1989 became a symbol of the breakthrough that was carried out in important segments of Poland's functioning. The reform of secret services in 1989–1990 was one of the main challenges for Poland in the period of systemic transformation. The reform of the special services was to be one of the most important challenges, because the security apparatus of the People's Republic of Poland functioned under the control of the USSR and was largely used to fight the opposition or the Church. The systemic transformation in Poland in 1989–1990 was a significant turning point in the further development of Polish secret services. One of the main tasks of the political and political transformation in Poland in the years 1989–1990 was the dissolution of the old services and the appointment of new ones. These services were to be politically neutral. Parallel to the development of democracy in Poland, it was important that the shaping of the tasks and powers of the new services took into account the ongoing political and social changes, both in the external and internal dimensions. In Poland after 1989, a process of significant changes was initiated consisting in the transition from a socialist society to a democratic society. At the beginning of the 1990s, it was believed that the changes were modernizing and were an attempt to move to proven Western variants.

Keywords: communism, opposition, transformation, special services

